

צבא כותב היסטוריה:

המחלקה להיסטוריה של צה"ל ותרומתה לחקר מלחמות ישראל

ד"ר טל טובי, מרצה בכיר במחלקה להיסטוריה כללית

אוניברסיטת בר אילן

תקציר

המחלקה להיסטוריה של צה"ל, הנמצאת תחת כפיפות אגף מבצעים-חטיבת תורה והדרכה (אמ"ץ-תוה"ד) היא הגורם הרשמי בצה"ל לכתובה על מלחמות ישראל ואירועים מבצעיים. מטרתו של מאמר זה לנתח את שורות המחקרים שנכתבו במסגרת המחלקה. זאת תוך התמקדות היסטוריוגרפית במלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. בעזרת שני מקרי מבחן אלה ידגים המאמר את חשיבותם של מחקרים מוסדיים או רשמיים לחקר ההיסטוריה של צה"ל וכיצד הם יכולים לתרום למחקרים עתידיים ביקורתיים אודות מלחמות ישראל.

מילות מפתח

המחלקה להיסטוריה-צה"ל, מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים, מלחמות ישראל-היסטוריוגרפיה, רמות המלחמה

מבוא

בכתיבת ההיסטוריה על מלחמות המאה ה-20 וה-21 נוכל לזהות ארבע קבוצות שונות של מחקרים אודות מלחמה מסוימת ואלה מתפתחות הן במקביל הן בדירוג. כמעט מייד עם סיומה של מלחמה, ולעיתים אף במהלכה, מופיעה הקבוצה הראשונה הכוללת סיכומים כלליים על המלחמה, עיתונאיים באופיים, הסוקרים, במסגרת אחת, את כל מהלכי המלחמה ולעיתים גם את הגורמים לפריצתה. גם אם נשמעת בספרים אלה ביקורת, זוהי בדרך כלל דעה אישית אשר לא מגובה במחקר היסטורי המבוסס על חומר ארכיוני. ייתכן כי ספרים אלו יכילו בתוכם ראיונות עם בעלי תפקידים משמעותיים במלחמה, הן בדרג המדיני הן הצבאי, אך גם אלו יהיו בעלי נימה אישית. הקבוצה השנייה בה נמצאים ספרים אותם כותבים אלה שנטלו חלק במלחמה, אנשי צבא כמו גם פוליטיקאים.¹ ספרים אלה יהיו גדושים בנימה אישית, לעיתים אפולוגטית, במטרה להסביר את פעולותיהם, להצדיק את החלטותיהם, לנגח ביריביהם ובכך לקבע את מקומם בהיסטוריה. בתוך קבוצה זו נוכל לכלול גם את סיפוריהם של חיילים, קצינים זוטרים ואזרחים, שהשתתפו בקרבות וחוו על בשרם את אימי המלחמה.

הקבוצה השלישית היא ההיסטורית הרשמית-מוסדית על המלחמה. תפקיד זה נמצא בידיהן של מחלקות ההיסטוריה של הצבאות כאשר את אותם מחקרים כותבים חוקרים מוסדיים ולעיתים מוזמנים לכתוב היסטוריונים בעלי שם את אותה היסטוריה רשמית. חשיבותה של קבוצה זו נמצאת בכך שהיא מספקת סקירה כרונולוגית של האירועים ופועלם של מקבלי החלטות בדרגים השונים. לעיתים נעדרת סקירה זו ממד ביקורתי, אך שפע המקורות הראשוניים המשמשים בכתיבת הכרוניקה מספק בסיס חשוב לחוקרי הקבוצה הרביעית. קבוצה זו מכילה את אותם מחקרים

¹ למען נוחות הכתיבה בלבד השתמשתי כאן ובהמשך המאמר בלשון זכר.

ביקורתיים המאששים, או לחילופין קוראים תיגר, על הנחות מקובלות. קבוצה זו מהווה למעשה את המחקר ההיסטורי המתבסס לא רק על הקבוצות הקודמות אלא גם על קריאה וניתוח ביקורתיים של מקורות ראשוניים העומדים לרשות אותו חוקר. כמו כן קבוצה זו בוחנת היבטים נוספים של המלחמה, נוסף על המהלכים הפוליטיים והצבאיים של אותה מלחמה, כגון: היבטים כלכליים, חברתיים, זיכרון קולקטיבי, מגדר ועוד.

בכוונת מאמר זה להתמקד בקבוצה השלישית – המחקר המוסדי – ולהצביע על תרומתו לחקר מלחמות ישראל וצה"ל עבור חוקרי הקבוצה הרביעית. הכתיבה המוסדית מוטלת על כתפי המחלקה להיסטוריה בצה"ל (להלן: מחלקת היסטוריה). לפי אתר צה"ל אחד מתפקידה של המחלקה הוא לחקור את מלחמות ישראל ואת העימותים בין המלחמות, והיא "הגורם המוסמך לתחקר ולכתוב את הגרסה הרשמית מטעם צה"ל לאירועים, למבצעים ולמלחמות, מאז קום המדינה ועד היום"². לפיכך מחלקת היסטוריה היא הגורם הרשמי, מטעם צה"ל, לכתיבה על מלחמות ישראל ולאירועים מבצעיים אחרים. לפי אתר צה"ל תפקידה האחרים הם: (1) בעיתות שגרה, אמונה המחלקה על איסוף מידע מבצעי ושימורו; כמו גם על הוראה והדרכה של גורמים צה"ליים בנושא מלחמות ישראל ומבצעים צבאיים. (2) בעיתות לחימה אוספת המחלקה את המידע המבצעי לרבות מסמכים והקלטות לטובת המחקר והלמידה העתידיים. מכאן שהמחלקה לא עוסקת בחקר ההיסטוריה אלא היא גורם מתעד (יותר מאשר חוקר) עבור הפקת לקחים אפשרית לטובת המערכת הצבאית.

המחקר המוסדי מניח חומרי גלם לפתחה של הקבוצה הרביעית, ועליה מוטלת המשימה לבצע את אותו מחקר ביקורתי. אך האם מחלקת היסטוריה מספקת את אותם חומרי גלם? ואם כן מהי חשיבותם לחקר מלחמות ישראל? שאלות אלו יעמדו במרכזו של מאמר זה, תוך דיון בשני מקרי מבחן: מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. דרך דיון בפרסומיה הגלויים של מחלקת היסטוריה אודות שתי מלחמות אלו יציג המאמר את תרומתם לחקר מלחמות ישראל וההיסטוריה של צה"ל.

יש להדגיש כי אין כאן כוונה לכתוב סקירה היסטוריוגרפית שתבחן את כלל הספרות על אותן מלחמות, אלא להדגיש את הפרסומים השונים של המחלקה להיסטוריה. זהו אומנם מאמר היסטוריוגרפי אך בעל היקף מוגבל לאותו דיון על המחקרים שפרסמה מחלקת היסטוריה על שתי המלחמות. זאת על ידי בחינת הנושאים שמחלקת היסטוריה בחרה להדגיש בהקשר לשתי המלחמות וחשוב מכך: כיצד נושאים אלו משרתים את המחקר ההיסטורי הביקורתי אודות המלחמות. כמו כן מאמר זה מתמקד בצה"ל ולא "בצד השני של הגבעה" קרי, ההיסטוריה הצבאית של מדינות ערב או היבטים שונים במעורבות המעצמות במלחמות ישראל–ערב. עם זאת חשוב לציין כי אנשי המחלקה פרסמו במהלך השנים ספרים ומאמרים בנושאים אלה, כדוגמת מאמרים על צבאות ערב באסופה נחשונים: 40 שנה למלחמת ששת הימים בעריכתם של חגי גולן ושאול שי (2007) או ספרו של ישי קורדובה על מעורבות ארצות הברית במלחמת יום הכיפורים (קורדובה: 1987).

האם צה"ל הוא צבא ללא היסטוריה?

בטור אישי שפרסם יהודה גלר בכתב העת **מערכות**, המשמש במה מרכזית לדיון בסוגיות צבאיות שונות, הועלתה הטענה כי למרות חשיבות לימוד ההיסטוריה הצבאית, מחלקת היסטוריה עדיין לא פרסמה שום מחקר מוסדי מוסמך הסוקר מלחמה כלשהי ממלחמות ישראל (גלר: 2000, 65). על כך השיב ראש מחלקת (רמ"ח) היסטוריה בתקופה זו, שאול שי, וטען כי מחקרים לא פורסמו בשל מגבלות סיווג וביטחון שדה (שם). אומנם ייעודה המרכזי של מחלקת היסטוריה של צה"ל הוא לשרת את צורכי הצבא, ולשם כך לרשות חוקריה עומדים חומרים ראשוניים, רובם המכריע מסווגים, אשר לפי החוק רק לאחר 50 שנה (ולעיתים אף יותר) ניתן לפרסמם לציבור. אך תשובתו של רמ"ח היסטוריה מפתיעה, כיוון שלפני פרסום מאמרו של גלר, מחלקת היסטוריה כבר פרסמה מספר ספרים שעסקו במלחמות שונות וכן באירועים בעלי זיקה ישירה להיסטוריה של צה"ל.

עד שנת 2000, בה פרסם גלר את טענתו, התפרסמו ספרים אשר התבססו על מחקרים שנעשו במחלקת היסטוריה. ב־1966 פורסמה ההיסטוריה הרשמית של מלחמת העצמאות (ללא שם: 1966). למעשה ספר זה החל את דרכו כטיוטה שכתב נתנאל לורך. צה"ל פסל מסיבות שונות את הגרסה של לורך, אותה פרסם לבסוף ב־1958 (לורך: 1958). כתב היד נערך מחדש, כמעט ללא שינויים, על ידי ישראל בר. ספר זה יצא לאור ב־1966 ללא ציון שמו של בר, כיוון שב־1961 הואשם בריגול לטובת ברית המועצות ונידון לעשר שנות מאסר.

ב־1997 התפרסם מחקרו המקיף של מוטי גולני על הגורמים למלחמת סיני וכן ניתוח המלחמה עצמה דרך נקודת המבט המדינית שהכתיבה את המהלכים הצבאיים (גולני: 1997). ב־1998 יצא לאור ספרו של דוד טל על תפיסת הביטחון השוטף של ישראל בשנים הראשונות של מדינת ישראל (טל: 1998) ושנתיים לאחר מכן פרסם שמעון גולן, אחד מהחוקרים הפוריים ביותר של מחלקת היסטוריה, מחקר אשר עוסק בגיבוש תפיסת מדיניות הביטחון של ישראל מהקמתה ועד 1953 (גולן: 2000).³ יש לציין כי ספרים אלו השתמשו במגוון רחב של מקורות ארכיוניים ולא רק באוספי המסמכים של מחלקת היסטוריה. יחד עם זאת ספרים אלו נכתבו כמחקרים במסגרת המחלקה. אומנם ספריהם של טל וגולן אינם עוסקים במלחמות ישראל אך עומדים בקריטריונים להם טען גלר אודות חשיבות לימוד ההיסטוריה הצבאית עבור צה"ל. בוודאי בנושאים העוסקים בעיצוב תפיסות ביטחון.

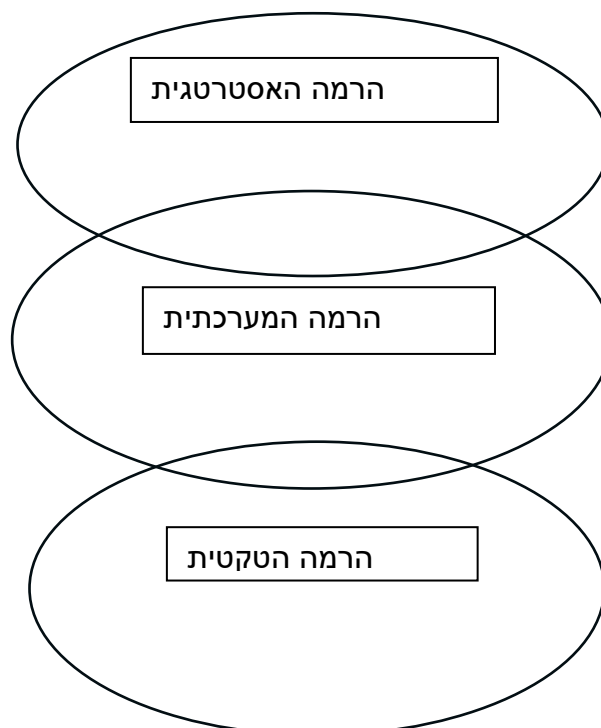
סקירת פרסומי מחלקת היסטוריה משנת 2000 בהקשר של מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים מצביעה על מספר לא מבוטל של מחקרים. אלה מבוססים על מחקרים קפדניים שנעשו במחלקת היסטוריה וכעת זמינים גם לציבור הרחב. חלקם אף ניתן להורדה חוקית וללא תשלום מאתר מחלקת היסטוריה. את מחקרי המחלקה האלה ניתן לחלק לשלוש קבוצות עיקריות: הראשונה מונוגרפיות כלליות על המלחמה ובחינת מערכת קבלת ההחלטות בדרג המדיני והצבאי הבכיר וקשרי הגומלין בין שני דרגים אלו; הקבוצה השנייה מכילה בתוכה מונוגרפיות המתמקדות בלחימה ברמת החזית. הקבוצה השלישית עוסקת בתיאור קרבות וכן בפעולותיה של יחידה, בדרך כלל מרמת החטיבה ומטה. כך יכול הקורא לקבל תמונה מלאה החל מהגורמים לפרוץ המלחמה והתהליכים שהובילו לפריצתה, דרך תהליכי קבלת ההחלטות לפני המלחמה (תוכניות מלחמה, בניין כוח) והחלטות

³ רשימה מפורטת של ספריו נמצאים באתר המחלקה להיסטוריה.

שהתקבלו במהלכה, הדינמיקה שבין הרמה המדינית והצבאית, סקירה מקיפה על מהלכי המלחמות בזירות השונות והקרבות בתוכן וסיומה של המלחמה. כל אלה מגובים במקורות ראשוניים מגוונים ובכלל זה: מסמכים, תחקירים שנעשו אחרי המלחמה, תמלול רשתות קשר וראיונות עם אנשי צבא שנטלו חלק במלחמה.

מסקירה כללית זו עולה נקודה חשובה עבור חוקרי מלחמות ישראל, בוודאי במהות הקלאסית או השמרנית של חקר היסטוריה צבאית: ניתוח גורמים, מהלכים ותוצאות של מלחמה מסוימת. שלוש קבוצות המחקרים, כפי שנבחנו לעיל, מאפשרים להיסטוריונים לנתח אירוע צבאי דרך כל רמות המלחמה. הגדרת צה"ל קובעת כי אלה הן "[ה]רמות השונות העוסקות בהכנת המלחמה ובניהולה. הן ניכרות בקביעת מטרות המלחמה ויעדיה ובניהול מבצעה בכל רמה ורמה" (מילון: 1998, 587). החל מהרמה המדינית וקשרי הגומלין בין הרמה המדינית לדרג הצבאי. קשרי גומלין אלה הוגדרו לראשונה על ידי לידל-הארט כרמה נפרדת, אותה כינה בשם האסטרטגיה הרבתי (לידל-הארט: 1980, 330-327. ראו גם: לוטוואק: 2002, 265-271; הרכבי: 1990, 341; טל: 1995, 51). לאחר מכן נמצא את הרמה האסטרטגית (הרמטכ"ל והמטה הכללי) ומתחתיה הרמה המערכתית: חזית לחימה, הנמצאת באחריות פיקוד מרחבי, בעלת גבולות גיאוגרפיים ברורים. כמו כן בצה"ל הרמה המערכתית כוללת גם המפקדות האחראיות לזירות מבצעים באוויר ובים, כלומר חיל האוויר וחיל הים (אבני יסוד: 2006, 24). לבסוף נמצאת הרמה הטקטית, בה מתנהלת לחימה מדרג האוגדה ומטה, כאשר מסמכי צה"ל השונים קובעים את האוגדה כדרג הטקטי הגבוה ביותר (אבני יסוד: 2006, 25). יש לזכור כי רמות המלחמה חופפות בניהן ובכך לא רק משפיעות אלא גם מושפעות האחת מהשנייה, כאשר שטחי החפיפה מהווים למעשה את "דו השיח" בין הרמות (ראו תרשים 1).

תרשים 1: רמות המלחמה

כיצד באות רמות המלחמה לידי ביטוי בפרסומי מחלקת היסטוריה?

מלחמת ששת הימים

בחינת הפרסומים אודות מלחמת ששת הימים מעלה כי כעת יכול זה המתעתד לחקור את המלחמה להרכיב לעצמו את התמונה הרשמית, כמעט המלאה, אודות התהליכים המדיניים והצבאיים, שהובילו למלחמה, את ניהולה, התפתחותה ומהלכיה, בכל רמות המלחמה. חלק ממחקרי מחלקת היסטוריה מכילים בתוכם גם מידע על תוכניות המלחמה של ישראל בחזיתות השונות, בהיבט ההגנתי כמו גם ההתקפי וכן את היערכות צבאות ערב לפני המלחמה.

כדי להבין את הרקע למלחמת ששת הימים, ואת תהליך ההידרדרות לקראתה, יש להתחיל בספרו של עמי גלוסקא (גלוסקא: 2004). בספר זה בוחן המחבר בפירוט את כלל האירועים והתהליכים, המדיניים והצבאיים, שהתרחשו בישראל בשנים שלפני המלחמה ובמיוחד עם כניסתו של לוי אשכול לתפקיד ראש הממשלה (1963). כמו כן בוחן הספר את השפעת ההסלמה בלחימה מול סוריה, בשנים שלפני 1967, כגורם מרכזי למלחמה. כך אנו למדים על התהליך ההידרדרות במסגרת מדיניות רחבה הנובעת גם מהיותו של המזרח התיכון זירת התגוששות בין מעצמות העל, כחלק מהמלחמה הקרה. את ספרו של גלוסקא, לגבי הדרך למלחמה, משלים ספרו של שמעון גולן הדן, בין היתר, במערכת קבלת ההחלטות ובישיח שבין הדרג המדיני לדרג האסטרטגי, בשבועות שלפני המלחמה ובימי הלחימה עצמה (גולן: 2007). החלק הראשון דן גם בתוכניות המבצעיות שצה"ל גיבש לפני המלחמה עבור תרחישים שונים: ממלחמה בחזית אחת ועד מלחמה בכמה חזיתות (ראו גם: גולן: 2017: (1)). בכך ממשיך גולן את הדיון בספרו **גבול חם-מלחמה קרה** (גולן: 2000, 212-245).

חלקו השני של הספר עוסק בדיונים של הדרג הצבאי הבכיר עם הדרג המדיני, בשבועות שלפני המלחמה. חלקו השלישי עוסק בקבלת ההחלטות תוך כדי ניהול הקרבות וכן בסקירת מהלכי המלחמה עצמה, בכל החזיתות (ראו גם: גולן: 2017: (2)). כך למשל מלחמה עם סוריה לא הוגדרה כמטרה עת יצא צה"ל למלחמה נגד מצרים וידועה היטב התנגדותו של דיין למהלך התקפי מול הסורים, בימיה הראשונים של המלחמה. קריאה בספרו של גולן חושפת באופן מפורט את השיקולים של דיין ואת הוויכוחים אותם ניהל הן עם שרי ממשלה שונים והן עם הדג הצבאי הבכיר ואת הגורמים שהביאו לבסוף להורות לפיקוד הצפון לצאת למהלך התקפי מול סוריה. כך זוכה החוקר למידע רב אודות הסיבות והשיקולים שהביאו את דיין להורות על פתיחת חזית מלחמה עם סוריה. השלב הבא בקריאה הוא סדרה, בת ארבעה ספרים, שהתפרסמה לציבור במלאת חמישים שנה למלחמה. ספרים אלו מבוססים על שורה של מחקרים שביצעה מחלקת היסטוריה בראשית שנות ה-70, אז כענף היסטוריה. הספרים נערכו בקפידה רבה על ידי בעז זלמנוביץ, חוקר במחלקת היסטוריה, אשר עדכן אותם לאור חלק מהספרות שהתפרסמה, במהלך השנים, על המלחמה זאת לצד הערות הבהרה עבור הקורא ושפע של מפות ותצלומי אוויר המסייעים רבות להבנת מהלכי המלחמה. שלושת הספרים הראשונים עוסקים, כל אחד, בזירת לחימה יבשתית נפרדת: דרום, מרכז, צפון (אילון ואחרים: 2017/1971; אילון ואחרים: 2017/1972; אילון ואחרים: 2017/1974). הספר הרביעי מוקדש לזירה הימית (אילון ואחרים: 1970). יש לציין כי לפרסום החדש של הכרך העוסק בלחימה מול הסורים קדם פרסום מחקרו המקיף של מתתיהו מייזל על כיבוש רמת הגולן, אשר גם הוא נעשה כמחקר במסגרת מחלקת היסטוריה (מייזל: 2001).

תרומתם של ספרים אלו למחקר הוא בכך שהם מספקים דיון מערכתי ממוקד על חזיתות המלחמה השונות, כאשר בכל ספר מספר חלקים, הכוללים: רקע על החזית ובכלל זה סקירה גיאוגרפית, תוכניות המלחמה של צה"ל הכלליות (הרמה האסטרטגית) ותרומן לתוכניות מלחמה פרטניות לכל חזית (הרמה המערכתית). כמו כן יש בספרים אלו גם סקירה על כוחות האויב באותה חזית ובכך אנו למדים גם על "הצד השני של הגבעה". המשכם של הספרים עוסק באירועים שהתרחשו בשבועות שקדמו לפרוץ המלחמה ולבסוף תיאור מקיף על כלל מהלכי הלחימה בימי המלחמה השונים. בכך הספרים מרחיבים את הדיון המדיני-אסטרטגי של גולן (גולן: 2007) וכן מספקים נקודת מבט מערכתית, קרי ההיערכות וקבלת החלטות בדרג הפיקוד המרחבי והלחימה מרמת האוגדה ומטה (הרמה הטקטית). וזאת מול הנחיות הרמה האסטרטגית והמדינית. לארבע המונוגרפיות הזירותיות ניתן להוסיף סדרת מחקרים קצרים הדנים בסוגיות מצומצמות הקשורות למלחמה כדוגמת: לחימת גדוד שריון 63 באום כתף (יקר: 1995), הלחימה סביב מוצב צה"ל בדרדרה, בשיפולי רמת הגולן (שמואלביץ: 1968) ותקיפת אוניית הביון האמריקנית ה'ליברטי' (גרינברג: 1982).

לסדרת ספרי החזיתות חשיבות נוספת, נוסף על היותם בסיס ראשוני לחקר מלחמת ששת הימים. צבאות אינם גופים הקופאים על שמריהם ולאחר מלחמה מתנהלים תהליכי הפקת לקחים לאורם נעשים שינויים בבניין הכוח, אימונים, תורת לחימה ועוד. כך יכול ההיסטוריון לבחון כיצד הפיק צבא מסוים לקחים ממלחמה אחת לעבר זו שבאה לאחריה. סדרת ספרים זו יכולה לספק תובנות כאלה עבור אלה החוקרים את תהליכי בניין הכוח של צה"ל, בשנים שלאחר 1967 ובכך לקבל תובנות נוספות להפעלת הכוח לעבר המלחמה הבאה שנכפתה על ישראל, קרי מלחמת יום הכיפורים. למשל ספרו של עמנואל סקל, המבוסס על עבודת הדוקטורט שלו, בוחן, בין יתר נושאי הספר, את בניין הכוח של צה"ל לאחר 1967. בהמשך סקל דן כיצד בניין הכוח השפיע על הפעלת הכוח בחזית סיני, בה לחם כמפקד גדוד שריון (גדוד 52/חטיבה 401) ועל לחימתו זכה בעיטור העוז (סקל: 2001). אך קריאת פרקי הספר מעלה כי סקל ביצע ניתוח בדיעבד בהתבססו, כמעט באופן בלעדי, על דוח ועדת אגרנט. בספרו של סקל חסר דיון מעמיק על התהליך מראשיתו (חקר לקחי מלחמת ששת הימים) לעבר הפעלת הכוח במלחמת יום הכיפורים ולא מסופו (ועדת אגרנט) אחורה, זאת לאחר שהתוצאה התבררה בשדות הקטל של סיני ורמת הגולן. אין ספק כי הספר מכיל בתוכו את ניסיונו הקרבי של סקל במלחמה זו ומקריאת הספר נראה כי המחבר מנסה לברר לעצמו מה השתבש? לפיכך ייתכן ואת ספר זה יש למקם דווקא בקבוצה השנייה או כמהווה גשר בין הקבוצה השנייה לרביעית.

גם ספרו של חיים נדל, המבוסס גם הוא על עבודת הדוקטורט של המחבר, אינו מתעמק בניתוח הפעלת הכוח במלחמת ששת הימים כבסיס להבנת תהליכי בניין הכוח של צה"ל לאחריה. המחבר מסתפק בכמה אמירות כלליות על הפעלת כוחות השריון במלחמת ששת הימים ולאחר מכן סוקר, בצורה מכאנית, בשלל טבלאות, את בניין הכוח של צה"ל לאחר 1967 (נדל: 2006, 173-174). שני ספרים אלו אינם חלק מפרסומי מחלקת היסטוריה והם הובאו כאן על מנת לחזק את הטענה כי חסרים עוד מחקרים מוסדיים, מהם יתפתחו מחקרים ביקורתיים, על תהליכי בניין הכוח של צה"ל בין המלחמות. כנובעים מניתוח לקחי מלחמה שהסתיימה. יחד עם זאת אין לראות בדיון הקצר על ספריהם של סקל ונדל בבחינת ביקורת קנטרנית על שני המחקרים, שנעשו בקפדנות ראויה. הכוונה

כאן הייתה להצביע על מתודולוגיה המדגימה כיצד ניתן להשתמש בסדרת הספרים על מלחמת ששת הימים, ואת תרומתם לחקר בניין הכוח בין השנים 1967-1973. זאת פרט לתחום החקר המידי של הפעלת הכוח במלחמת ששת הימים.

בולט בהיעדרו ספר העוסק בכלל פעולות חיל האוויר במלחמת ששת הימים, אם כי מחלקת היסטוריה פרסמה מחקר קצר על מבצע "מוקד": השמדת חלק ניכר מהכוח האווירי של מדינות ערב על הקרקע (עבודי: 2017). הספרות הכללית על מלחמת ששת הימים או על ההיסטוריה של חיל האוויר עוסקת רבות במבצע זה, אך ההפניות יתבססו בעיקר על ראיונות עם אנשי חיל האוויר, ציטוטים מעיתונות התקופה וספרות לא מחקרית במהותה, כאשר חיבורים מאוחרים מצטטים מחקרים מוקדמים. לפיכך אפשר למקם את הספרות על מבצע "מוקד" בעיקר בשתי הקבוצות הראשונות. יתר על כן מבצע "מוקד", למרות חשיבותו הרבה, לא סיים את תפקידו של חיל האוויר במלחמה. לאחר השגתה של עליונות אווירית התפנה חיל האוויר לסייע לכוחות היבשה (close air support) וכן ביצע פעולות אשר מנעו את הגעתן של תגבורות האויב לשדות הקרב (air interdiction) ובכך הקלו על התקדמותם של כוחות צה"ל בזירות השונות. זאת לצד הפעלת מערכי התובלה והמסוקים וכן כוחות הנ"מ. אלו פעולות חשובות בתחום הפעלת הכוח האווירי ואף על פי שניתן ללמוד עליהן מקריאת הסקירות הזירותיות, עדיין חסרה מונוגרפיה רשמית הבוחנת את כל פעולות חיל האוויר, אשר זכה לתהילה בעולם בעקבות מלחמת ששת הימים.

מחקר חשוב נוסף, שנערך במחלקת היסטוריה הוא ספרו של עמיעד ברזנר על התפתחות כוח השריון הישראלי בשנים 1967-1966 (ברזנר: 2017). הספר, שהתפרסם לאחר מות המחבר, הוא השלישי בסדרת ספרים, אודות התפתחות כוח השריון (ברזנר: 1995; ברזנר: 1999). קריאת הטריטוריה יוצרת תמונה מלאה לא רק על התפתחות השריון אלא גם על התבססותה של תפיסת המלחמה היבשתית של צה"ל והימצאותו של הכוח המשוריין במרכז. הפרק האחרון בספר השלישי דן בהפעלת השריון במלחמת ששת הימים (ברזנר: 2017, 259-320). בכך זוכה הקורא לדיון חשוב נוסף בהפעלת הכוח במלחמה זו. אך חשוב מכך, לדעתי, על תהליכי בניין הכוח של צה"ל בעשור שלפני המלחמה. דיון חשוב זה מצביע היטב כיצד הפכו עוצבות השריון לאחד משני עמודי התווך המבצעיים והמרכזיים בצה"ל, עבור השגתה של הכרעה במלחמה, כאשר עמוד התווך השני הוא חיל האוויר. אם כי חסר עד מאוד חיבור מוסדי על כלל פעילות חיל האוויר במלחמת ששת הימים.

הפרסום האחרון של מחלקת היסטוריה אודות מלחמת ששת הימים, המשלים את הקריאה, הוא קובץ מאמרים, אשר פורסם במלאת ארבעה עשורים למלחמה (גולן ושי: 2007). מלבד שורה של מאמרים בנושאים הקשורים להיבטים שונים של המלחמה ובכלל זה גם כמה העוסקים במהלכים הצבאיים, מכיל הספר מסמכים, ישראלים וערביים. במיוחד ראוי לציין את פקודות המתקפה בזירות המלחמה השונות. קריאה בפקודות אלו מסייע רבות להבנת מהלכי המלחמה אך גם להעריך את המעשה (מהלכי הקרבות) מול ההלכה (הפקודות). כמו כן, כפי שכבר צוין נמצאים באסופה זו גם מאמרים העוסקים בצבאות ערב שצה"ל לחם נגדם במלחמת ששת הימים.

בחינת פרסומי מחלקת היסטוריה על מלחמת ששת הימים יוצרת את אותה היסטוריה מוסדית, אשר חשובה לכל דיון ביקורתי המתעתד לחקור אותה. יחד עם זאת אין ספק כי יש צורך בפרסומם של עוד מחקרים מוסדיים, כגון חיל האוויר במלחמה. אך מה שכבר פורסם מאפשר לצאת לדיון

ביקורתי על המלחמה והתנהלותה בזירות המלחמה השונות. לפיכך, כבר כעת ניתן לחוקר מידה לא מועטה של ביקורתיות בבואו לחקור את המלחמה. אך בכך לא די. דוד טל במאמר ביקורת על ספרו של גלוסקא טוען כי אומנם זהו מחקר מוקפד ורציני אך הוא מבוסס על מסמכים ארכיוניים, אשר בחלקם הגדול עדיין אינם זמינים לחוקר שאינו שייך למחלקת היסטוריה (טל: 2005, 191). טענה כללית יותר, על מחלקת היסטוריה בהקשר זה, מפנה גדעון אביטל-אפשטיין הכותב כי המחלקה להיסטוריה בצה"ל "נהנית מיתרון, בלתי הוגן בעליל, על פני חוקרים באקדמיה ומחוצה לה, בכל הנוגע לנגישות לחומרים סודיים או סודיים לכאורה" (אביטל-אפשטיין: 2023, 18). אין מאמר זה בא לסנגר על מחלקת היסטוריה אך כפי שכבר נכתב ייעודה של מחלקת היסטוריה הוא לשרת את צרכי צה"ל והיא כפופה לחוקים הקובעים מתי ניתן לפרסם לציבור מסמכים מסווגים. יחד עם זאת, בעיקר בהקשר מלחמת יום הכיפורים כפי שתיבחן בהמשך המאמר, ניתן לראות כי מספר מחקרים פורסמו עוד לפני חלוף חמישים שנה.

מלחמת יום הכיפורים

בחינת המחקרים על מלחמת יום הכיפורים מראה מגמה דומה לזו של מחקרי מלחמת ששת הימים: מחקרים הבוחנים את המלחמה דרך נקודת המבט של כל רמות המלחמה, החל מקשרי הגומלין בין הרמה המדינית לרמה האסטרטגית, דרך בחינת הלחימה בחזית (הרמה המערכתית) וכלה בפעולתן של יחידות טקטיות וקרבות בודדים. אין כאן כוונה לדיון היסטוריוגרפי הבוחן את כל הכתיבה על מלחמה זו, ונכון לכתיבת שורות אלה, המאמר ההיסטוריוגרפי המעודכן ביותר הוא פרי עטו של יואב גלבר (גלבר: 2023). גלבר סוקר את המגמות המחקר המרכזיות (המחדל, ספרות האפולוגטיקה, הטראומה האישית והלאומית ומלחמת יום הכיפורים כמלחמת ברירה). כמו כן הוא סוקר את מצבו הנוכחי של המחקר, תוך דיון על המחקרים המרכזיים שנכתבו על המלחמה אך טוען שלמרות העיסוק הרב בה, הכתיבה המחקרית-ביקורתית עליה, גם בחלוף חמישים שנה, עדיין רק בראשיתה (גלבר: 2023, 66). טענה זו מעניקה משנה תוקף לחשיבותם של המחקרים שפרסמה מחלקת היסטוריה עבור חוקרי הקבוצה הרביעית.

מחקרית של מחלקת היסטוריה נמצאים בתחום ההיסטוריה הרשמית והמוסדית, ולפיכך יש להתחיל בספרו של אלחנן אורן, אשר מייצג את ההיסטוריה הרשמית המוסמכת ביותר על המלחמה (אורן: 2013). לפי הקדמתו של רמ"ח היסטוריה אלון קדיש, בזמן פרסום הספר לציבור, "הספר [...] מיועד לספק לקורא סקירה כוללת [...] המתארת ומנתחת את הרקע למלחמה ואת מהלכיה [...] וכי יש לקוות שספר זה ישמש נקודת מוצא למחקרים עתידיים על מלחמת יום הכיפורים" (אורן: 2013, 17-13). מבחינה כרונולוגית, ראשיתו של הספר בכוננות "כחול לבן" (מאי-אוגוסט 1973) וסופו במלחמת ההתשה עם סוריה ובחתימת הסכמי ההפרדה בין ישראל ומדינות ערב, במהלך 1974. הספר בוחן כל יום לחימה כשפרקי המשנה בכל יום מתמקדים בזירות המלחמה השונות ובכלל זה הפעילות האווירית, הזירה הימית והלחימה בגזרות המשניות, כדוגמת גבול הלבנון ומרחב שלמה. את ספרו של אורן משלים אטלס אשר לצד המפות, המציגות את הלחימה בכל הזירות, נמצאים גם תרשימי קרב, איורים, תמונות וטבלאות המעניקים ממד ויזואלי מפורט וחיוני להבנת מהלכי המלחמה (לוי: 2023).

לאחר מכן ניתן לפנות לשני כיוונים. הראשון הוא ניהול המלחמה בדרג המדיני והאסטרטגי שלה, כמו במחקר של שמעון גולן העוסק בקבלת ההחלטות ברמת המטה הכללי והדינמיקה עם הדרג המדיני (גולן: 2013). ספר זה מתאר כיצד השפיעו ההחלטות השונות על מהלכי המלחמה אך גם הושפעו מהם: מקרבות הבלמה, דרך קרבות המפנה בחזיתות השונות, המתקפה לתוך סוריה וחציית תעלת סואץ ועד להפסקת האש. בספר נפרד, גולן בוחן את תהליכי קבלת ההחלטות בחודשים שלאחר הפסקת האש (24 באוקטובר) ועד לחתימת הסכמי ההפרדה בין מצרים (18 בינואר 1974) וסוריה (31 במאי 1974) (גולן: 2019). מחקריהם של אורן וגולן (אורן: 2013 וגולן: 2013) משלימים זה את זה והקורא מקבל נקודת מבט על ההשפעות ההדדיות של מהלכי המלחמה בחזיתות השונות ומערכת קבלת ההחלטות ברמה המדינית והאסטרטגית.

הכיוון השני שאפשר לפנות אליו הוא חקר המלחמה והלחימה בחזיתות השונות. במסגרת זו חזית הדרום זכתה למרב המחקרים. הקורפוס העיקרי בחקר חזית סיני הם ארבעת הספרים שפרסם עמירם אזוב ואשר בוחנים את המלחמה בחזית סיני למן פתיחת המלחמה (אזוב (1): 2023), הלחימה ב־9–14 באוקטובר (אזוב (2): 2023), ההכנות לצליחת תעלת סואץ וביצועה (אזוב: 2011) והימים האחרונים של המלחמה והלחימה בחזית זו (אזוב: 2020). שני המחקרים האחרונים שצוינו לא יצאו לאור דרך מחלקת היסטוריה, אך הכוונה המקורית הייתה לפרסמם דרך המחלקה.

סדרת ספרים זו בוחנת באופן כמעט מלא את הלחימה בסיני, ובולט בהיעדרו מחקר על 8 באוקטובר, שבו צה"ל יצא למתקפת נגד בסיני אך בסופו של יום התברר כי המתקפה של פיקוד הדרום נכשלה. אזוב אומנם מודע לצורך החיוני במחקר מקיף ונפרד על קורות 8 באוקטובר (אזוב (2): 2023, 15). אך מחקר כזה עדיין לא התבצע ואת החסר ניתן להשלים בסקירות הרשמיות הנמצאות אצל אורן וגולן (אורן: 2013, 185–204; גולן: 2013, 446–538).

קריאה בארבעת המחקרים של אזוב, לצד קריאת המקרו אצל אורן וגולן מסייעת רבות להנחת תשתית למחקרי עומק על חזית סיני, מההיבט הצבאי, לאור רמות המלחמה. חשיבות ספריו של אזוב נמצאת בכך שהמיקוד בהם הוא ברמה המערכתית (פיקוד הדרום) אך תוך הבנת קשרי הגומלין של הפיקוד עם הרמה האסטרטגית (המטה הכללי) ועם האוגדות שהיו כפופות לפיקוד (הרמה הטקטית). כך למעשה נוכל לטעון כי ספריו של אזוב מקבילים לספרים הזירתיים של מלחמת ששת הימים והם מספקים דיון מערכתי, כמעט מלא, על מלחמת יום הכיפורים בחזית סיני.

המחלקה פרסמה עוד שני ספרים על הלחימה בחזית סיני: ספרו של עודד מגידו הבוחן לעומק את מה שניתן להגדיר כקרב המפנה בחזית סיני (מגידו: 2023). ב־14 באוקטובר פתח הצבא המצרי במתקפה גדולה, כנראה על מנת להקל את הלחץ הצבאי על סוריה. בסיומו של היום נהדפה ההתקפה המצרית אך יותר מכך. אין ויכוח במחקר הכללי אודות מלחמת יום הכיפורים על חשיבות יום הלחימה של 14 באוקטובר בחזית סיני ועל היותו קרב מפנה. הבנה זו נמצאה אצל בני התקופה והיא איננה נובעת רק מפרספקטיבה היסטורית. המחקר ההיסטורי רק חיזק את היות 14 באוקטובר קרב מפנה, אשר לנוכח תוצאותיו, היוזמה ההתקפית בחזית זו עברה לצה"ל עם צליחתה של תעלת סואץ. ספרו של מגידו לפיכך מספק דיון מקיף על הקרבות שהתנהלו בכל הגזרות ביום גורלי זה ובנוסף הספר מספק סקירה קצרה על הלחימה בחזית סיני, החל מ־6 באוקטובר (מגידו: 2023, 19–26) וכן את נקודות המבט המערכתיות (פיקוד הדרום) והאסטרטגיות (המטה הכללי). בכך שוב לפנינו מחקר,

שאומנם מרכזו הוא טקטי ואף מיקרו טקטי (מתחת לרמת החטיבה), אך כזה המספק גם בחינה מערכתית ואסטרטגית. יחד עם זאת מגידו לא מרחיב על השפעתו של הקרב כקרב מפנה ומסתפק בתיאור קצר לשינוי בגישתו האסטרטגית של הרמטכ"ל, בדבר המלצתו לדרג המדיני לצליחת תעלת סואץ (מגידו: 2023, 84-85, 111). דיון מפורט יותר על שינוי הגישה האסטרטגית אצל הרמטכ"ל ניתן למצוא בספרים האחרים שפרסמה מחלקת היסטוריה (למשל, גולן: 2013, 898-891). לפיכך אפשר לטעון כי ברור היה לדרג הצבאי הבכיר שקרב 14 באוקטובר היווה נקודת מפנה אשר אפשרה לצה"ל לצאת ביוזמה התקפית אסטרטגית. יומיים לאחר הקרב החלה צליחת תעלת סואץ (מבצע "אבירי לב") ובהדרגה עברה הלחימה לשטח המצרי, שממערב לתעלה.

מבצע צליחת התעלה היה אחד מהמבצעים המורכבים ביותר שביצע צה"ל מעודו, הן בממד המבצעי והן בממד הלוגיסטי ובעיקר ההנדסי. מבצע הצליחה עצמו, בעיקר בהיבטי קבלת ההחלטות, התכנון והלחימה, נדונים בספריהם הכלליים של אורן וגולן, בספרו של אזוב על הצליחה (אזוב: 2011) וכן בשתי חוברות זרקור שהוקדשו לנושא (גולן: 2001; גולן: 2003). נוסף על כך פרסמה המחלקה ספר ממוקד העוסק בהיסטוריה של מערך הצליחה של צה"ל ובכלל זה בהקמת גדודי הצליחה והאמצעים שהפעילו זאת יחד עם תיאור הצד ההנדסי של הצליחה עצמה (גולן: 2023). למעשה מערך הצליחה של חיל ההנדסה זוכה לספר הממוקד בו בעוד חסרים מחקרים הבוחנים בחילות האחרים המסייעים לדרג המתמרן. גולן מספק סיבה טריוויאלית לכתיבת מחקר זה: בקשה מרמ"ח היסטוריה אלון קדיש שיכתוב מחקר מקיף על הקמתו והתפתחותו של מערך הצליחה בצה"ל (גולן: 2023, 9). יחד עם זאת אין ספק בנחיצותו של מהלך הצליחה והעברת הלחימה לשטח המצרי ככזה המחייב מחקר מעמיק על בניין הכוח של צה"ל בתחום הצליחה ועל הפעלתו, קרי מבצע "אבירי לב".

לצד המחקרים המערכתיים וההתמקדות בשניים מהאירועים המכוננים בלחימה בזירת סיני נמצאים כמה מחקרים קצרים. אלה אומנם מספקים נקודת מבט טקטית, אך תוך דיון כמשפיעים על הרמה המערכתית. המחקר הראשון עוסק בסדרת הקרבות סביב מעוז "בודפסט", שהיה המעוז הצפוני ביותר של קו בר-לב, היחידי שלא פונה ושהצבא המצרי לא כבש (ללא ציון שם מחבר: 1981). מחקר שני עוסק בלחימתה של אוגדה 162 בעיר סואץ (אורן: 1981). המחקר השלישי מתמקד בקרבות נגד הקומנדו המצרי, ב-7 באוקטובר ממזרח לחלקה הצפוני של תעלת סואץ (קדיש: 2023). מחקר מיקרו טקטי לכאורה אך הוא מדגים את חשיבותם האסטרטגית של הצירים המועטים הנמצאים בחצי האי סיני ואת היתרונות של אלה השולטים עליהם. כך, דרך הקרב אנו למדים על אסטרטגיה.

בניגוד לחזית סיני לא נמצא עדיין מחקרי עומק מערכתיים העוסקים בחזית רמת הגולן. לצד מחקריהם הכלליים של אורן וגולן על מלחמת יום הכיפורים, למעשה המחקר היחידי הבוחן זירת לחימה מוגדרת היטב, בהיבט הגיאוגרפי, של פיקוד הצפון, הוא מחקרו של משה גבעתי (גבעתי: 2015). המחקר מתמקד בארבעת הקרבות שהתנהלו בחרמון: הכיבוש הסורי של החרמון ביום הראשון של המלחמה; כישלון צה"ל בכיבוש מחדש ב-8 באוקטובר; מבצע "קינوح", ביום האחרון של המלחמה, שבו כוחות מחטיבת גולני כבשו את מוצב החרמון וחטיבת הצנחנים 317 כבשה את החרמון הסורי; ולבסוף הקרבות בשיא החרמון, בחודשים אפריל-מאי 1974, כחלק ממלחמת ההתשה עם סוריה. ייתכן כי יש לראות את הקרבות בחרמון כזירת לחימה נפרדת ומשנית לקרבות שהתנהלו ברמת הגולן ולאחר מכן בסוריה. בולטים בהיעדרם מחקרים רשמיים, ברמת החזית,

העוסקים בשלבי הלחימה השונים ברמת הגולן ובכלל זה גם מלחמת ההתשה עם סוריה שהתנהלה בחודשים שלאחר הפסקת האש.

לצד ספרו של גבעתי נמצא ספרו של אילן סהר על קרבות חטיבה 7 במלחמה, פרי עבודת מחקר מקיפה שנעשתה במסגרת המחלקה (סהר: 2013). הספר מתמקד בלחימתה של חטיבה בודדת בזירת מלחמה בה לחמו עוד חטיבות רבות, בסדיר ובמילואים. אך סהר אינו מתעלם מכך ובמחקרו הוא ממקם את לחימתה של חטיבה 7 במסגרת כללית רחבה יותר של מלחמת יום הכיפורים בחזית רמת הגולן: משלבי הבלמה בצפון רמת הגולן דרך ההבקעה לסוריה (11 באוקטובר) והקרבות במובלעת הסורית, עד להפסקת האש. כך מקבל הקורא תמונה רחבה יותר על הלחימה בגזרה הצפונית של רמת הגולן, אם כי חסרים מחקרים מוסדיים על שלבי הלחימה השונים ברמת הגולן וכן הלחימה במרכז ובדרום רמת הגולן.

כדי להבין את הייחוד בעבודתה של מחלקת היסטוריה יש להעמיד את ספרו של סהר על חטיבה 7 מול ספרו של אבירם ברקאי העוסק בלחימתה של חטיבה 188 (ברקאי: 2009). ההבדל העיקרי בין שני הספרים נמצא במקורות שבהם השתמשו שני המחברים. ברקאי מבסס את ספרו על שורה ארוכה של ראיונות שערך עם לוחמי החטיבה שהשתתפו בקרבות, מה שהופך את ספרו לספר זיכרונות קולקטיבי, המבוסס על רשימים אישיים. מנגד, סהר מתבסס, לצד שורה של ראיונות, על מגוון רחב יותר של מקורות ראשוניים: הקלטות קשר, תרשימי קרב, פקודות, תחקירים שלאחר הקרבות ותצלומי אוויר. בכך מתקבלת תמונה מאוזנת יותר המאפשרת שחזור אמין, אם כי אוהד, כפי שכותב רמ"ח היסטוריה בהקדמה לספרו של סהר (סהר: 2013, 7). כך נוכל למקם את ספרו של ברקאי בקבוצה השנייה ואילו את ספרו של סהר בקבוצת ההיסטוריה הרשמית או המוסדית. חשוב להדגיש כי אין בחלוקה זו משום פחיתות בגבורתם ובהקרבתם של לוחמי חטיבה 188 ומפקדיה. אך עבור חוקרי מלחמת יום הכיפורים, בחזית רמת הגולן, ספרו של סהר מספק חומרי גלם רבים ומגוונים יותר, המאפשרים לבצע מחקרי המשך ביקורתיים.

על המלחמה בחזית רמת הגולן ניתן ללמוד גם משלושה מאמרים שהתפרסמו בכתב העת של מחלקת היסטוריה – יסודות. המאמר הראשון עוסק במלחמת ההתשה עם סוריה, שהתנהלה עם סיומה של מלחמת יום הכיפורים (רן: 2023). שני המאמרים האחרים עוסקים בפעולתן של שתי אוגדות המילואים שהוטלו ללחימה ברמת הגולן: אוגדה 210 (ברלוביץ: 2023) ואוגדה 146 (מיכלסון: 2023). כוחות החלוץ של אוגדה 210 לחמו כבר בלילה שבין 6–7 באוקטובר במרכז רמת הגולן וחטיבות אוגדה 146 פתחו, בבוקר 8 באוקטובר, במתקפת נגד בדרום רמת הגולן, אליה הצטרפו בהמשך כוחות אוגדה 210. דרך שני מאמרים אלו ניתן לבחון את הלחימה ברמת הגולן כמעט מתחילתה ובעיקר משלב מתקפת הנגד ומשם להתקפה לתוך שטח סוריה והלחימה בתוך המובלעת שיצרו כוחות צה"ל בתוך שטח סוריה. שני המאמרים גם משלימים את החסר על הלחימה בדרום רמת הגולן ובמרכז. כמו כן, בדומה לספר על חטיבה 7, שני המאמרים מספקים נקודות מבט על הלחימה במסגרת התוכנית המבצעית הפיקודית. יחד עם זאת שני מאמרים אלה אינם תחליף לצורך במחקרים מערכתיים, מקיפים יותר, על כלל הלחימה ברמת הגולן, כפי שכבר נעשו על חזית סיני.

אחד מגיליונות יסודות הוקדש למלחמת יום הכיפורים (יסודות 5, 2023). בגיליון זה, מלבד המאמרים שנדונו לעיל, נמצאים מאמרים נוספים הבוחנים היבטים שונים של המלחמה ושל הלחימה. מכלל

אלה שלא נדונו אצין ראשית את מאמרו של שאול ברונפמן המתמקד בלחימתו של חיל הים במלחמה (ברונפלד: 2023). אומנם המאמר אינו מחדש את הידוע כבר על הצלחותיו הדרמטיות של חיל הים במלחמה, אך זוהי הפעם הראשונה שבהמתפרסם מחקר המבוסס בעיקר על חומרים ראשוניים. כך למעשה מתקבלת נקודת מבט המספקת את ההיסטוריה הרשמית לאותם ספרים שנכתבו על ידי אלה שהשתתפו בלחימה בזירה הימית של מלחמת יום הכיפורים.

מלבד ההיבטים המדיניים והצבאיים של המלחמה עצמה ראויים לציון שני מאמרים נוספים. הראשון עוסק באחת מהסוגיות הכואבות ביותר של המלחמה – הנעדרים מקרב לוחמי צה"ל (שוקר: 2023). במהלך המלחמה הוכרזו 1,085 נעדרים ובהליך ארוך וכואב, שנמשך עשרות שנים, הצטמצם בהדרגה מספר הנעדרים. מאמרה המקיף של פנינה שוקר בוחן את תהליכי העבודה של צה"ל, לצד פועלן של משפחות הנעדרים, לאיתורם. אומנם בסוגיית איתור הנעדרים עוסק מחקרו של ירח פארן אך עבודתו בוחנת את המאמצים שהשקיע צה"ל עד 1982 (פארן: 2010). מאמרה של שוקר מוסיף על מחקרו של פארן בכמה היבטים. ראשית הוא מסתמך על חומר ארכיוני שנחשף בשנים האחרונות. שנית המאמר בוחן את המשך ההתפתחות הארגונית של מערך איתור הנעדרים לאחר 1982. ההיבט השלישי, הנובע מהשני, הוא המשך דיון על המאמצים לאיתור נעדרים לאחר 1982 (שוקר: 2023, 735-737).

המאמר השני הוא של אורי שקד העוסק בעבודתה של ועדת העיטורים שהוקמה לאחר המלחמה (שקד: 2023). המאמר בוחן את דרכי העבודה של הוועדה שמונתה להמליץ את עיטורים וציונים לשבח. חשיבותו של מאמר זה הוא בדיון על התהליך בו כימתו גבורה למהות מוחשית. לפיכך ניתן למקם מאמר זה גם בתחום חקר הזיכרון הקולקטיבי-מוסדי של המלחמה, כלומר כיצד צה"ל בחר לזכור ולהנציח את גבורת הלוחמים כמעשה ערכי אך ללא זילות בהענקת העיטורים.

למרות אירועי 7 באוקטובר 2023, מלחמת יום הכיפורים תישאר טראומה עבור החברה הישראלית ובוודאי אצל אלה שלחמו בה. עובדה זו רק מחזקת את הטענה כי על מחלקת היסטוריה להמשיך ולפרסם עוד מחקרים רשמיים על מלחמה זו, במיוחד מחקרים המנתחים את הרמה המערכתית (חזית/פיקוד) וכן מחקרים מוסדיים על חיל האוויר וחיל הים, אך גם מחקרים המתמקדים בקרבות או בכוחות ברמה הטקטית. בהקשר של חיל האוויר חשוב לציין כי בזרוע זו קיים גוף היסטוריה: תחום ההיסטוריה של חיל האוויר בשמו הרשמי. גוף זה פרסם, במלאת חמישים שנה למלחמת יום הכיפורים ספר מקיף ביותר על פעולותיו ומבצעיו של חיל האוויר ובכלל זה גם מערכי ההגנה האווירית וההיבטים התומכים בפעולות החיל (שטיגמן: 2023). יחד עם זאת, מחלקת היסטוריה פרסמה גם ספרים על חילות הים והאוויר במלחמת ששת הימים. זאת לצד מאמר על חיל הים במלחמת יום הכיפורים (ברונפלד: 2023). לפיכך ייתכן כי שיתוף פעולה מובהק יותר בין שני הגופים יניב מחקרים מוסדיים נוספים גם על שני חילות אלה.

סיכום

ייתכן כי קוראי מאמר זה יטענו לגישה אוהדת כלפי עבודת המחקר, שנעשתה והנעשית, במחלקת היסטוריה. ואכן מאמר זה בא לקבוע ולטעון כי מחקרי מחלקת היסטוריה, שפורסמו כספרים עבור הציבור הרחב בכלל וקהילת המחקר בפרט, מעלים תרומה חשובה ביותר לחקר מלחמות ישראל.

מסקנה זו נובעת מבדיקת רשימת הפרסומים של המחלקה וניתוחם ולא משיקולים אחרים. כמו כן המאמר לא מבקש להצדיק את קיומה של מחלקת היסטוריה או לסייע לאנשיה להגן עליה במאבקי כוח פנים ארגוניים (אם יש כאלה). מטרתו העיקרית של המאמר הייתה להראות כיצד היסטוריונים יכולים להיעזר בפרסומי מחלקת היסטוריה עבור כתיבת מחקרים ביקורתיים על מלחמות ישראל. זאת כאשר מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים שימשו כאן כמקרי מבחן.

הפרסומים על אודות מלחמת ששת הימים ויום הכיפורים רבים, אך הדרך עוד ארוכה להבנה רבה יותר על מהלכי המלחמה, ועל כן מחלקת היסטוריה לפרסם ספרים נוספים. כך למשל, בדומה לסדרת ההיסטוריה הזירתית של מלחמת ששת הימים יש לפרסם היסטוריה כזו גם אודות חזית רמת הגולן במלחמת יום הכיפורים, לפי שלבים (בלימה, התקפת הנגד, ההתקפה לתוך סוריה, הלחימה במובלעת, מלחמת ההתשה עם סוריה), לפי גזרות הלחימה ברמת הגולן או שילוב בין השניים. כמו כן חסרים מחקרים על פעולותיו של חיל הים במלחמה, אשר השיג הישגים מרשימים במלחמה זו, וכמובן מחקרים רשמיים על חיל האוויר בשתי המלחמות ובמיוחד במלחמת יום הכיפורים. במלחמה זו נתפס חיל האוויר על ידי רבים כמי שנכשל בתפקידו. ייתכן כי נכשל, אך רק מחקר המבוסס על מסמכים רשמיים, ובבסיסו ההיסטוריה הרשמית של חיל האוויר, יכול לדון באופן אובייקטיבי יותר בסוגיה זו. כמו כן יש צורך וחשיבות בפרסום מחקרים מוסדיים לא רק על המלחמות אלא גם על השנים שבניהן. בהקשר זה יש להזכיר את כתב העת יסודות, היוצא מטעם מחלקת היסטוריה ואשר חלק מהמאמרים המפורסמים בו הם פירות מחקרם של אנשי המחלקה. שתי המלחמות שנבחנו זכו לשפע של מחקרים, אך רובם שייכים לשתי הקבוצות הראשונות (סקירות עיתונאיות וספרי זיכרונות). אומנם אפשר למצוא מחקרים ביקורתיים, ספרים ומאמרים, המבוססים על חומר ארכיוני אך עדיין מספרם מועט ביחס לקבוצות האחרות. רק מחקרים כאלה, קרי אלה השייכים לקבוצה הרביעית, יכולים לתרום להבנה מלאה יותר של מלחמות ישראל ומהלכי הקרבות בהן. לפיכך נוכל לקבוע כי את העבודה הנעשית במחלקת היסטוריה כשלב חיוני במחקר – זו המכינה מקור רב ערך בשל נגישותה למקורות הראשוניים לחוקרי הקבוצה הרביעית.

מקורות

פרסומי מחלקת היסטוריה:

הערה: אם מופיעה שנה בסוגריים הכוונה לפרסום עבור הציבור לאחר עבודת עדכון ועריכה. פריטים המסומנים בכוכבית (*) ניתנים להורדה ללא תשלום מאתר מחלקת היסטוריה.

- א' אורן, הכיבוש החלקי של סואץ בידי אוגדה 162, 23-25 באוקטובר 1973, תל אביב 1977. (*)
- א' אורן, **תולדות מלחמת יום הכיפורים**, תל אביב 2013.
- ע' אזוב, צליחה: 60 שעות באוקטובר 1973, אור יהודה, 2011.
- ע' אזוב, הכרעה: מי ניצח במלחמת יום הכיפורים?, אור יהודה, 2020.
- ע' אזוב (1), בלימה: הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים 6-7 באוקטובר 1973 בן שמן, 2023.
- ע' אזוב (2), מגננה: הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים, 9-14 באוקטובר 1973, בן שמן 2023.
- א' אילון ואחרים, **משברי ים: הזירה הימית במלחמת ששת הימים**, בן שמן 1970 (2017).
- א' אילון ואחרים, סופת א-ש במדבר: המערכה בזירה המצרית במלחמת ששת הימים, בן שמן 1971 (2017).
- א' אילון ואחרים, לכבוש את ההר: המערכה בזירה הירדנית במלחמת ששת הימים, בן שמן 1972 (2017).
- א' אילון ואחרים, להסיר את האיום: המערכה בזירה הסורית במלחמת ששת הימים, בן שמן 1974 (2017).
- ש' ברונפלד, 'חיל הים במלחמת יום הכיפורים: לא הופתע והפתיע', **יסודות** 5 (2023), עמ' 295-333. (*)
- א' ברלוביץ, 'אוגדה 210 במלחמת יום הכיפורים', **יסודות** 5 (2023), עמ' 417-377. (*)
- מ' גבעתי, המערכה בחרמון: הקרבות ברכסי החרמון במלחמת יום הכיפורים ולאחריה, בן שמן 2015.
- א' גולן, אבירי לב: הקמת מערך הצליחה ופעילותו במלחמת יום הכיפורים, תל אביב 2023. (*)
- ש' גולן, גבול חם-מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל, 1949-1953, תל אביב 2000.
- ש' גולן, מבלימה לצליחה: תהליך קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים מתחילת המלחמה עד צליחת תעלת סואץ, 6-15 באוקטובר 1973, תל אביב 2001. (*)
- ש' גולן, הבשלו התנאים לצליחה? המידע, ההערכות וההחלטות במטכ"ל במהלך המתקפה המצרית ב-14 באוקטובר 1973 וביום המחרת, תל אביב, 2023. (*)
- ש' גולן, מלחמה בשלוש חזיתות: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת ששת הימים, תל אביב 2007.
- ש' גולן, מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים, בן שמן 2013.
- ש' גולן (1), מ'קלשון' ל'נחשונים': התוכנית האופרטיבית ההתקפית המטכ"לית לחזית מצרים והשינויים שחלו בה בתקופת הכוננות ערב מלחמת ששת הימים, תל אביב 2017.
- ש' גולן (2), האם הייתה כוונה מראש לכבוש את השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים ולהישאר בהם? תל אביב 2017. (*)
- ש' גולן, הפרדת כוחות בצל התשה: קבלת החלטות ברמה האסטרטגית במשא ומתן על הסכמי הפרדת הכוחות אחרי מלחמת יום הכיפורים, בן שמן, 2019.
- מ' גולני, תהיה מלחמה בקיץ...: ישראל בדרך אל מלחמת סיני, 1955-1956, תל אביב 1997.
- י' גלבר, 'ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים', **יסודות** 5 (2023), עמ' 43-68. (*)
- ע' גלוסקא, אשכול תן פקודה!: צה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים, 1963-1967, תל אביב 2004.
- מ' גרינברג, **תקרית תקיפת הליברטי**, תל אביב, 1982 (2017). (*)
- ד' טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956, שדה בוקר 1998.
- ר' יקר, לחימת צג"ם 63: קרב אום כתף-אבו עגילה, תל אביב 1995 (2017). (*)
- מ' לוי (עורך), מלחמת יום הכיפורים: מפות ומבצעים, 6 באוקטובר-24 באוקטובר 1973, תל אביב 2023. (*)
- ללא שם מחבר, **תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכה**, תל אביב, 1966.
- ללא שם מחבר, **הקרב על מעוז "בודפסט"**, תל אביב 1981. (*)
- מ' מייזל, המערכה על הגולן – יוני 1967, תל אביב 2001.
- ב' מיכלסון, 'אוגדה 146 בהתקפת-הנגד בחזית הגולן', **יסודות** 5 (2023), עמ' 419-457. (*)
- א' סהר, עד קצה גבול היכולת: חטיבה 7 במלחמת יום הכיפורים, בן שמן 2013.
- י' עבודי, **השגת עליונות אווירית**, תל אביב, 2017. (*)
- א' קדיש, 'מארב הקומנדו המצרי בין רומני לבלוזה', 7 באוקטובר 1973, **יסודות** 3 (2023), 25-8. (*)
- ש' רן, 'התשה בצפון', **יסודות** 5 (2023), עמ' 375-335. (*)
- פ' שוקר, "כמעט כמו למצוא מחט בערמת שחת": המאמצים לאיתור נעדרי מלחמת יום הכיפורים, **יסודות** 5 (2023), עמ' 694-740. (*)
- א' שמואלביץ, **הקרב על דרדרה: חטמ"ר 3 וגדוד 33 בלחימה**, תל אביב 1968 (2017). (*)
- א' שקד, 'עבודת ועדת העיטורים והצל"שים של מלחמת יום הכיפורים', **יסודות** 5 (2023), עמ' 741-785. (*)

ספרים ומאמרים: כללי

ג' אביטל-אפשטיין, יום פקודה – מלחמת יום הכיפורים – להביט לאמת בעיניים, תל אביב 2023.

- א' ברקאי, על בלימה: סיפורה של חטיבה 188 במלחמת יום כיפור, תל אביב 2009.
- י' גלר, 'צבא ללא היסטוריה?' **מערכות** 373 (2000), עמ' 65.
- י' הרכבי, **מלחמה ואסטרטגיה**, תל אביב 1990.
- ח' טל, אסטרטגיה: מהות, יעדים, אמצעים, באר שבע, 1995.
- ד' טל, 'אשמת הגנרלים?' **ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל** 8 (2005), עמ' 189-192.
- א' לוטוואק, **אסטרטגיה של מלחמה ושלוש**, תל אביב, 2002.
- נ' לורך, **קורות מלחמת העצמאות**, תל אביב 1958.
- ב"ה לידל-הארט, **אסטרטגיה של גישה עקיפה**, תל אביב, 1980.
- ח' נדל, בין שתי המלחמות (1967-1973): הפעילות הביטחונית והצבאית לכווננות והתכוונות של צה"ל, מתום מלחמת ששת הימים ועד מלחמת יום הכיפורים, תל אביב 2006.
- ע' סקל, הסדיר יבלום? כך הוחמצה ההכרעה בסיני במלחמת יום הכיפורים, תל אביב 2011.
- י' פארן, **איתור נעדרים בצה"ל: סיפורן של יחידות איתור הנעדרים (אית"ן)**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, חיפה 2010.
- י' קורדובה, מדיניות ארצות הברית במלחמת יום הכיפורים, תל אביב 1987.
- י' שטיגמן, מוכרחים להמשיך לנגן: חיל האוויר הישראלי במלחמת יום הכיפורים, בן שמן 2023.
- מילון: מטכ"ל-אג"ם-תוה"ד, **המילון למונחי צה"ל**, 1998.
- אבני יסוד: מטכ"ל-אמ"ץ-תוה"ד, **אבני היסוד של העשייה הצבאית**, יולי 2006.